

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
JULIANE KOKOTT
της 15ης Δεκεμβρίου 2011¹

Υπόθεση C-489/10

Łukasz Marcin Bonda

[αίτηση του Sąd Najwyższy (Πολωνία) για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Γεωργία — Κανονισμός (ΕΚ) 1973/2004 — Μη χορήγηση και μείωση ενισχύσεων σε περίπτωση αναληθών δηλώσεων σχετικά με τις εκτάσεις — Ποινικός χαρακτήρας διοικητικής κυρώσεως — Απαγόρευση της διπλής τιμωρίας(ου δις δικάζειν) — Αρχή ne bis in idem»

I – Εισαγωγή

1. Οι εθνικές αρχές αποφάσισαν την προβλεπόμενη σε κανονισμό της Ένωσης μείωση ενισχύσεως για γεωργικές εκτάσεις που είχε ζητηθεί από αγρότη εξαιτίας αναληθών δηλώσεων που περιείχε η αίτησή του. Ακολουθώντας, εξαιτίας των ίδιων αναληθών δηλώσεων ασκήθηκε κατά του αγρότη ποινική δίωξη για απάτη προς λήψη επιχορηγήσεως. Στο επίκεντρο της παρούσας υποθέσεως βρίσκεται επομένως το ερώτημα εάν η διοικητική διαδικασία έχει ποινικό χαρακτήρα και, ως εκ τούτου, εάν απαγορεύεται με βάση την αρχή ne bis in idem (ου δις δικάζειν) να κινηθεί και ποινική διαδικασία κατά του λήπτη της ενισχύσεως.

II – Κανονιστικό πλαίσιο

2. Το άρθρο 50 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης² ορίζει τα εξής:

«Κανείς δεν διώκεται ούτε τιμωρείται ποινικά για αδίκημα για το οποίο έχει ήδη αθωωθεί ή καταδικαστεί εντός της Ένωσης με οριστική απόφαση ποινικού δικαστηρίου σύμφωνα με τον νόμο».

¹ — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γερμανική.

² — Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτέλεσε αντικείμενο πανηγυρικής διακηρύξεως το πρώτον στις 7 Δεκεμβρίου 2000 στη Νίκαια (ΕΕ C 364, σ. 1) και εκ νέου στις 12 Δεκεμβρίου 2007 στο Στρασβούργο (ΕΕ C 303, σ. 1, και ΕΕ C 83, σ. 389).

3. Το άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού (ΕΚ) 1973/2004³ είχε κατά τον χρόνο υποβολής της αιτήσεως της επίδικης επιχορηγήσεως (16 Μαΐου 2005) και της εκδόσεως της αποφάσεως της διοικήσεως (25 Ιουνίου 2006)⁴ ως εξής:

«1. Εκτός από τις περιπτώσεις ανωτέρας βίας ή τις εξαιρετικές περιστάσεις, όπως ορίζεται στο άρθρο 72 του κανονισμού (ΕΚ) 796/2004, εφόσον από διοικητικό ή επιτόπιο έλεγχο προκύψει ότι η διαφορά που διαπιστώθηκε μεταξύ της δηλωθείσας και της προσδιορισθείσας έκτασης, κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 22, του κανονισμού (ΕΚ) 796/2004 είναι μεγαλύτερη από 3 %, αλλά μικρότερη ή ίση με 30 % της προσδιορισθείσας έκτασης, το ποσό που χορηγείται στο πλαίσιο του καθεστώτος ενιαίας στρεμματικής ενίσχυσης μειώνεται για το σχετικό έτος, κατά το διπλάσιο της διαπιστωθείσας διαφοράς.

Εάν η διαφορά υπερβαίνει το 30 % της προσδιορισθείσας έκτασης δεν χορηγείται καμία ενίσχυση για το σχετικό έτος.

Εάν η διαφορά υπερβαίνει το 50 %, ο γεωργός αποκλείεται και πάλι από τη λήψη ενισχύσεων μέχρι ποσού ίσου προς το ποσό που αντιστοιχεί στη διαφορά μεταξύ της δηλωθείσας και της προσδιορισθείσας έκτασης. Το ποσό αυτό συμψηφίζεται με τις πληρωμές ενισχύσεων τις οποίες ο γεωργός δικαιούται στο πλαίσιο αιτήσεων που υποβάλλει κατά τα τρία ημερολογιακά έτη που έπονται του ημερολογιακού έτους της διαπίστωσης».

III – Το ιστορικό της υποθέσεως και η κύρια δίκη

4. Όπως εκτίθεται στην αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, ο Łukasz Marcin Bonda υπέβαλε στις 16 Μαΐου 2005 στο περιφερειακό γραφείο του Οργανισμού για την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας (στο εξής: περιφερειακό γραφείο) αίτηση προς χορήγηση γεωργικής ενισχύσεως για εκτάσεις⁵ για το έτος 2005. Στην εν λόγω αίτηση του, ο Łukasz Marcin Bonda έκανε ανακριβή δήλωση σχετικά με την έκταση της καλλιεργούμενης γης και των υφισταμένων στη γη αυτή καλλιεργειών⁶.

5. Εξαιτίας της ανακριβούς αυτής δηλώσεως, το περιφερειακό γραφείο, στηριζόμενο, όπως αναφέρει το αιτούν δικαστήριο, στο άρθρο 138 του κανονισμού 1973/2004, απέρριψε την αίτηση για τη χορήγηση ενισχύσεως για το έτος 2005 και επέβαλε επιπλέον κύρωση συνιστάμενη στην απώλεια του δικαιώματος λήψεως ενισχύσεως για γεωργικές εκτάσεις για τα τρία επόμενα έτη.

6. Με απόφαση του Sąd Rejonowy w Goleniowie⁷ της 14ης Ιουλίου 2009, ο Łukasz Marcin Bonda κρίθηκε, λόγω της συγκεκριμένης δηλώσεως ανακριβών στοιχείων, ένοχος για το αδίκημα της απάτης προς λήψη επιχορηγήσεως σύμφωνα με το άρθρο 297, παράγραφος 1, του πολωνικού ποινικού κώδικα, και καταδικάστηκε σε ποινή φυλακίσεως οκτώ μηνών, με διετή αναστολή, και σε πρόστιμο 80 ημερήσιων μονάδων προς 20 ζλότυ έκαστη.

3 — Κανονισμός της Επιτροπής, της 29ης Οκτωβρίου 2004, για τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) 1782/2003 του Συμβουλίου όσον αφορά τα καθεστώτα στήριξης τα προβλεπόμενα βάσει των τίτλων 4 και 4α του εν λόγω κανονισμού και τη χρήση των εκτάσεων γης που προκύπτουν από την παύση καλλιέργειας για την παραγωγή πρώτων υλών, ΕΕ L 345, σ. 1 (στο εξής: κανονισμός 1973/2004 ή κανονισμός).

4 — Οι μεταγενέστερες ήσσονες τροποποιήσεις του εν λόγω άρθρου δεν επηρεάζουν την παρούσα υπόθεση. Η κατάργηση του άρθρου 138 δια του κανονισμού (ΕΚ) 316/2009 (ΕΕ L 100, σ. 3) ισχύει μόνο για τις αιτήσεις ενισχύσεως που υποβάλλονται από το έτος 2009 και μετά. Ήδη ολόκληρος ο κανονισμός 1973/2004 έχει καταργηθεί δυνάμει του κανονισμού (ΕΚ) 1121/2009 (ΕΕ L 316, σ. 27). Εντούτοις, κατά το άρθρο 96, παράγραφος 1, του κανονισμού 1121/2009, ο κανονισμός 1973/2004 εξακολουθεί να εφαρμόζεται στις αιτήσεις ενισχύσεως που αφορούν το 2009 και τα προηγούμενα έτη πριμοδοτήσεων. Διάταξη αντίστοιχη αυτής του άρθρου 138, παράγραφος 1, περιέχει πλέον το άρθρο 58 του κανονισμού 1122/2009 (ΕΕ L 316, σ. 65).

5 — Στην αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως γίνεται λόγος για αίτηση προς «άμεση ενίσχυση». Δεδομένου ότι ζητείται η ερμηνεία του άρθρου 138 του κανονισμού 1973/2004, πρόκειται μάλλον για αίτηση για «ενιαία ενίσχυση βάσει της εκτάσεως».

6 — Από έλεγχο που ακολούθησε μετά την υποβολή της αιτήσεως, διαπιστώθηκε ότι η έκταση που πράγματι χρησιμοποιείται για γεωργικούς σκοπούς ανέρχεται σε 113,49 εκτάρια αντί των δηλωθέντων 212,78 εκταρίων.

7 — Περιφερειακό δικαστήριο Goleniów.

7. Κατά της ανωτέρω αποφάσεως ο Łukasz Marcin Bonda άσκησε έφεση ενώπιον του Sąd Okręgowy w Szczecinie⁸, το οποίο την έκανε δεκτή και διέταξε την παύση της ποινικής διώξεως. Το δικαστήριο έκρινε εν προκειμένω ότι η ποινική δίωξη του κατηγορουμένου ήταν απαράδεκτη, διότι στον κατηγορούμενο είχαν ήδη επιβληθεί κυρώσεις για την ίδια πράξη δυνάμει του άρθρου 138 του κανονισμού 1973/2004. Κατόπιν αναίρέσεως που ζήτησε ο Prokurator Generalny⁹, η υπόθεση εκκρεμεί ήδη ενώπιον του αιτούντος Sąd Najwyższy¹⁰.

IV – Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως και η ενώπιον του Δικαστηρίου διαδικασία

8. Με την από 27 Σεπτεμβρίου 2010 διάταξή του, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 12 Οκτωβρίου 2010, το Sąd Najwyższy υπέβαλε στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα:

«Ποια είναι η νομική φύση της κυρώσεως που προβλέπεται στο άρθρο 138 του κανονισμού (ΕΚ) 1973/2004 της Επιτροπής, της 29ης Οκτωβρίου 2004, για τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) 1782/2003 του Συμβουλίου όσον αφορά τα καθεστώτα στήριξης τα προβλεπόμενα βάσει των τίτλων 4 και 4α του εν λόγω κανονισμού και τη χρήση των εκτάσεων γης που προκύπτουν από την παύση καλλιέργειας για την παραγωγή πρώτων υλών (ΕΕ L 345, σ. 1), κύρωση η οποία συνίσταται στην απώλεια του δικαιώματος των γεωργών για τη λήψη άμεσων ενισχύσεων σε επόμενα έτη εκείνου κατά το οποίο ο εκάστοτε ενδιαφερόμενος γεωργός προέβη σε αναληθή δήλωση όσον αφορά την έκταση η οποία αποτελεί τη βάση για άμεσες ενισχύσεις;»

9. Στην ενώπιον του Δικαστηρίου διαδικασία γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν ο Łukasz Marcin Bonda, η Δημοκρατία της Αυστρίας, η Δημοκρατία της Πολωνίας και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Στην επ' ακροατηρίου συζήτηση της 4ης Οκτωβρίου 2011 συμμετείχαν η Δημοκρατία της Πολωνίας και η Επιτροπή.

V – Εκτίμηση

A – Εισαγωγικές παρατηρήσεις

10. Προκειμένου να δοθεί στο αιτούν δικαστήριο πρόσφορη απάντηση, το προδικαστικό ερώτημα πρέπει να συμπληρωθεί και να αποσαφηνισθεί¹¹.

1. Έκταση του ελέγχου: η αρχή *ne bis in idem* κατά το δίκαιο της Ένωσης

11. Το αιτούν δικαστήριο θέτει το ερώτημά του ενόψει της εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem* κατά το πολωνικό δίκαιο. Επισημαίνεται ότι τόσο η Πολωνική Κυβέρνηση όσο και η Επιτροπή υποστήριξαν κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση ότι κριτήριο για την αξιολόγηση των πραγματικών περιστατικών της υποθέσεως αποτελεί η εφαρμογή της εν λόγω αρχής κατά το πολωνικό δίκαιο. Όπως όμως θα εξηγήσω στη συνέχεια, στην προκείμενη περίπτωση τυγχάνει εφαρμογής η αρχή *ne bis in idem* κατά το δίκαιο της Ένωσης¹².

8 — Πρωτοδικείο Szczecin.

9 — Γενικός εισαγγελέας.

10 — Ανώτατο δικαστήριο της Πολωνίας.

11 — Κατά πάγια νομολογία, στην περίπτωση ερωτημάτων που δεν έχουν διατυπωθεί με σαφήνεια το Δικαστήριο έχει κάθε δικαίωμα να συναγάγει από το σύνολο των στοιχείων τα στοιχεία του δικαίου της Ένωσης που χρήζουν ερμηνείας, λαμβάνοντας υπόψη το αντικείμενο της διαφοράς, βλ. την απόφαση της 13ης Δεκεμβρίου 1984, 251/83, Haug-Adrión (Συλλογή 1984, σ. 4277, σκέψη 9), και να παράσχει κάθε χρήσιμη πληροφορία προς διευκόλυνση του εθνικού δικαστή στην επίλυση της κύριας διαφοράς, βλ. απόφαση της 22ας Δεκεμβρίου 2010, C-12/10, LECSOΝ Elektromobile (Συλλογή 2010, σ. I-14173, σκέψη 15).

12 — Βλ., συναφώς, την εκκρεμούσα ενώπιον του Δικαστηρίου υπόθεση C-617/10, Åkerberg Fransson (ΕΕ C 72, σ. 14).

12. Εξάλλου αμφιβάλλω εάν το Δικαστήριο θα είχε καν την εξουσία να αποφανθεί επί του ζητήματος του τυχόν ποινικού χαρακτήρα των υπό κρίση διοικητικών κυρώσεων με βάση την αρχή *ne bis in idem* κατά το εθνικό δίκαιο. Τούτο διότι στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να εκτιμηθεί με βάση το εθνικό δίκαιο και ο ίδιος ο ποινικός χαρακτήρας. Αυτό που θεωρητικά θα μπορούσε να συμβεί, δεν συμβαίνει όμως στην παρούσα περίπτωση, είναι το εθνικό δικαστήριο να παραθέσει τα κριτήρια που χρησιμοποιεί το ίδιο για την υπαγωγή στο πεδίο εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem* και στη συνέχεια το Δικαστήριο να κρίνει εάν μια συγκεκριμένη διοικητική κύρωση, προβλεπόμενη από το δίκαιο της Ένωσης, πληροί τα κριτήρια αυτά. Για παράδειγμα, σε περίπτωση που κατά το εθνικό δίκαιο ο ποινικός χαρακτήρας ενός κανόνα προκύπτει από τον κατασταλτικό του σκοπό, θα μπορούσε εν προκειμένω να τεθεί το ζήτημα εάν μια συγκεκριμένη κύρωση που προβλέπεται από το δίκαιο της Ένωσης αποβλέπει στην καταστολή.

α) Εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem* κατά το δίκαιο της Ένωσης

13. Η αρχή *ne bis in idem* αναγνωρίζεται στο επίπεδο της Ένωσης ως γενική αρχή του δικαίου¹³ και έχει ήδη, σύμφωνα με το άρθρο 50 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, την τυπική ισχύ θεμελιώδους δικαιώματος της Ένωσης.

14. Βεβαίως, είναι αληθές ότι ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, κατά το άρθρο 51, παράγραφος 1, απευθύνεται «στα κράτη μέλη, μόνον όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης»¹⁴. Σχετικά με την ερμηνεία της εν λόγω διατάξεως υποστηρίζονται διάφορες απόψεις. Ένα από τα ζητήματα που τίθενται είναι αν το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη ορίζεται με τον ίδιο τρόπο που έχει διαπλασθεί νομολογιακώς για τον προσδιορισμό του πεδίου εφαρμογής των γενικών αρχών του δικαίου¹⁵ και κατά τον οποίο οι αρχές αυτές ισχύουν εφόσον ένα εθνικό μέτρο εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Οι υπέρμαχοι μιας στενότερης ερμηνείας του άρθρου 51, παράγραφος 1, του Χάρτη θεωρούν ιδίως προβληματική την εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης επί εθνικών μέτρων των κρατών μελών, με τα οποία εισάγονται περιορισμοί σε θεμελιώδη δικαιώματα, ή επί μέτρων τα οποία δεν θεσπίζονται με άμεσο σκοπό την μεταφορά διατάξεως μιας οδηγίας στο εθνικό δίκαιο αλλά απλώς εμπίπτουν στον τομέα τον οποίο αποσκοπεί να ρυθμίσει η οδηγία αυτή.

15. Το Δικαστήριο δεν είχε λάβει μέχρι πρότινος ρητή θέση σχετικά με το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής (*ratione materiae*) του Χάρτη¹⁶. Με δύο διατάξεις του ερμήνευσε το άρθρο 51, παράγραφος 1, υπό την έννοια, ότι ο Χάρτης εφαρμόζεται όταν μια κατάσταση εμφανίζει συνδυαστικό στοιχείο με το δίκαιο της Ένωσης¹⁷. Ήδη στην απόφασή του στην υπόθεση *Dereci* το Δικαστήριο, ανατρέχοντας στη διατύπωση που χρησιμοποιεί σχετικά με την εφαρμογή των γενικών αρχών του δικαίου, διαπίστωσε ότι ο Χάρτης εφαρμόζεται όταν μια κατάσταση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης¹⁸.

13 — Βλ. αποφάσεις της 15ης Οκτωβρίου 2002, C-238/99 P, C-244/99 P, C-245/99 P, C-247/99 P, C-250/99 P έως C-252/99 P και C-254/99 P, *Limburgse Vinyl Maatschappij* κ.λπ. κατά Επιτροπής («LVM», Συλλογή 2002, σ. I-8375, σκέψη 59), και της 29ης Ιουνίου 2006, C-289/04 P, *Showa Denko* κατά Επιτροπής («Showa Denko», Συλλογή 2006, σ. I-5859, σκέψη 50).

14 — Σχετικά με τις άλλες γλωσσικές αποδόσεις της εν λόγω διατάξεως, βλ. Kokott, J., Sobotta, Ch., «Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union nach dem Inkrafttreten des Vertrags von Lissabon», *Europäische Grundrechte Zeitschrift* (2010), σ. 265-271.

15 — Βλ., συναφώς, τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Υ. Bot της 5ης Απριλίου 2011, στην υπόθεση C-108/10, *Scattolon* (απόφαση της 6ης Σεπτεμβρίου 2011, Συλλογή 2011, σ. I-7491, σημεία 116 έως 119), και της γενικής εισαγγελέα V. Trstenjak της 22ας Σεπτεμβρίου 2011, στην υπόθεση C-411/10 και C-493/10, M. E. κ.λπ. (απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2011, η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου, σημεία 71 έως 81).

16 — Μερικές ενδείξεις βλ. στις αποφάσεις της 5ης Οκτωβρίου 2010, C-400/10 PPU, *McB.* (Συλλογή 2010, σ. I-8965, σκέψη 52), και της 15ης Σεπτεμβρίου 2011, C-483/09 και C-1/10, *Gueye* (Συλλογή 2011, σ. I-8263, σκέψη 55).

17 — Βλ., συναφώς, τις διατάξεις της 12ης Νοεμβρίου 2010, C-339/10, *Asparuhov Estov* κ.λπ. (Συλλογή 2010, σ. I-11465, σκέψη 14), και της 1ης Μαρτίου 2011, C-457/09, *Chartry* (Συλλογή 2011, σ. I-819, σκέψη 25).

18 — Απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 2011, C-256/11, *Dereci* κ.λπ. (Συλλογή 2011, σ. I-11315, σκέψη 72), στην οποία το Δικαστήριο επέλεξε την διατύπωση «εμπίπτει στο δίκαιο της Ένωσης» ή «εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης». Εντύπωση, εντούτοις, προκαλεί το γεγονός, ότι το Δικαστήριο άφησε τον εθνικό δικαστή να κρίνει αν τα επίδικα περιστατικά εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης.

16. Ορισμένα ερωτήματα παραμένουν βεβαίως αναπάντητα. Η παρούσα περίπτωση φρονώ πάντως ότι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 51, παράγραφος 1, του Χάρτη, ακόμη και αν ακολουθήσουμε τη στενή ερμηνεία του άρθρου αυτού.

17. Όσον αφορά τη διοικητική κύρωση εις βάρος του Łukasz Marcin Bonda, αυτή επιβλήθηκε με άμεση εφαρμογή του άρθρου 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004. Η δεύτερη κύρωση, η οποία επιβλήθηκε από εθνικό δικαστήριο λόγω της τελέσεως του αδικήματος της απάτης προς λήψη επιχορηγήσεως, απορρέει μεν από εθνική ποινική διάταξη, η οποία, όμως, υπηρετεί σκοπούς του δικαίου της Ένωσης. Ειδικότερα, η πολωνική ποινική διάταξη έρχεται στη συγκεκριμένη περίπτωση να επιβάλλει κυρώσεις στην περίπτωση παραβιάσεως του δικαίου της Ένωσης στον τομέα της γεωργίας και, ως εκ τούτου, υπηρετεί τους σκοπούς της εκπληρώσεως της πρωτογενούς υποχρεώσεως των κρατών μελών να τιμωρούν κατά τρόπο αποτελεσματικό και πρόσφορο τις παραβάσεις που στρέφονται κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης.

18. Το άρθρο 325, παράγραφος 2, ΣΛΕΕ, επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να λαμβάνουν μέτρα τα οποία έχουν αποτρεπτικό χαρακτήρα και προσφέρουν αποτελεσματική προστασία με σκοπό την καταπολέμηση της απάτης ή οιασδήποτε άλλης παράνομης δραστηριότητας κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης. Εφόσον απαιτείται για την επιβολή του δικαίου της Ένωσης, τα μέτρα αυτά μπορεί να προσλάβουν τη μορφή ποινικών κυρώσεων¹⁹. Σύμφωνα με το άρθρο 325, παράγραφος 2, ΣΛΕΕ, τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα ίδια μέτρα καταπολέμησης της απάτης κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης με εκείνα που λαμβάνουν για την καταπολέμηση της απάτης κατά των ιδίων τους οικονομικών συμφερόντων. Κατά την εκπλήρωση της υποχρεώσεώς τους που απορρέει από το δίκαιο της Ένωσης προς επιβολή κυρώσεων λόγω παρατυπιών, τα κράτη μέλη οφείλουν, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, να λαμβάνουν υπόψη το κοινοτικό δίκαιο και τις γενικές αρχές αυτού, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται τα θεμελιώδη δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η θεμελιώδης αρχή της αναλογικότητας²⁰.

19. Εφόσον, κατά τα ανωτέρω, τα κράτη μέλη ενδέχεται να έχουν υποχρέωση να προβλέπουν ποινικές κυρώσεις κατά προσώπων που θέτουν σε κίνδυνο τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης σχετικά με τη λήψη γεωργικών επιχορηγήσεων, θα πρέπει, αντιστοίχως, να προκύπτουν από το δίκαιο της Ένωσης, και ιδίως από τα θεμελιώδη δικαιώματα αυτής, και τα πιθανά όρια της υποχρεώσεως αυτής. Η επιταγή του δικαίου της Ένωσης προς επιβολή ποινικών κυρώσεων για παραβάσεις αυτού δεν μπορεί να υπερβαίνει τα όρια που επιβάλλει η προστασία των διασφαλιζόμενων σε επίπεδο Ένωσης θεμελιωδών δικαιωμάτων των ενδιαφερομένων. Μόνον έτσι μπορεί, άλλωστε, να διασφαλιστεί ότι οι απορρέουσες από το δίκαιο της Ένωσης υποχρεώσεις προστασίας των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης θα οριοθετούνται με ενιαίο τρόπο σε ολόκληρη την ΕΕ.

20. Εν σχέσει προς την υποχρέωση των κρατών μελών να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την επιβολή κυρώσεων λόγω παραβάσεως του δικαίου της Ένωσης, φρονώ ότι είναι αδιάφορο αν το κυρωτικό μέτρο που λαμβάνει το κράτος μέλος έχει θεσπιστεί ειδικώς στο πλαίσιο της μεταφοράς κανόνων του δικαίου της Ένωσης στο εσωτερικό δίκαιο ή αν το μέτρο αυτό προϋπήρχε. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις υπηρετεί τον σκοπό της επιβολής του δικαίου της ΕΕ. Η εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης δεν δύναται, εν πάση περιπτώσει, να εξαρτάται από το αν ένας ποινικός κανόνας προϋπήρχε ή θεσπίστηκε ειδικώς στο πλαίσιο της συμμορφώσεως προς το δίκαιο της Ένωσης.

19 — Βλ., συναφώς, την απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 1989, 68/88, Επιτροπή κατά Ελλάδας (Συλλογή 1989, σ. 2965, σκέψεις 23 επ.).

20 — Όσον αφορά τη νομολογία σχετικά με την απορρέουσα από το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ γενική υποχρέωση των κρατών μελών να επιβάλλουν κυρώσεις για την παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, βλ. τις αποφάσεις της 12ης Ιουλίου 2001, C-262/99, Λουλουδάκης (Συλλογή 2001, σ. I-5547, σκέψη 67), και της 5ης Ιουλίου 2007, C-430/05, Ντιόνικ και Πίκουλας (Συλλογή 2007, σ. I-5835, σκέψη 53).

β) Το προσαρτώμενο στη Συνθήκη της Λισσαβώνας πρωτόκολλο αριθ. 30

21. Στην παρούσα περίπτωση, αμφιβολίες ως προς την εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων δεν γεννώνται ούτε από το πρωτόκολλο σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Πολωνία και το Ηνωμένο Βασίλειο²¹. Το εν λόγω πρωτόκολλο προσαρτήθηκε στις Συνθήκες με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας και, σύμφωνα με το άρθρο 51 ΣΛΕΕ, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα τους και παράγει τις ίδιες έννομες συνέπειες με αυτές.

22. Σύμφωνα με το άρθρο 1, παράγραφος 1, του πρωτοκόλλου αυτού, ο Χάρτης δεν διευρύνει τη δυνατότητα του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ή οποιουδήποτε δικαστηρίου της Πολωνίας ή του Ηνωμένου Βασιλείου να κρίνει ότι οι νόμοι, οι κανονισμοί ή οι διοικητικές διατάξεις, οι πρακτικές ή τα μέτρα της Πολωνίας ή του Ηνωμένου Βασιλείου δεν συνάδουν προς τα θεμελιώδη δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που αυτό κατοχυρώνει.

23. Η ανωτέρω διάταξη δεν είναι ιδιαίτερα σαφής και, πάντως, το πρωτόκολλο αριθ. 30 παρέχει στο Ηνωμένο Βασίλειο και στη Δημοκρατία της Πολωνίας τη δυνατότητα απαλλαγής («opt-out») από τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων²². Από την όγδοη και την ένατη αιτιολογική σκέψη του εν λόγω πρωτοκόλλου συνάγεται ότι αυτό δεν εισάγει παρεκκλίσεις από τον Χάρτη εν σχέσει προς τα δύο αυτά κράτη, αλλά ότι έχει μόνον διευκρινιστικό χαρακτήρα και προορίζεται να χρησιμεύσει ως ερμηνευτικό εργαλείο²³. Το άρθρο 51, παράγραφος 2, προβλέπει ότι ο Χάρτης δεν διευρύνει το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης πέραν των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και δεν θεσπίζει νέες αρμοδιότητες και καθήκοντα για την Ένωση, ούτε τροποποιεί τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα, όπως ορίζονται στις Συνθήκες. Καθόσον όμως η κατοχυρωμένη στο άρθρο 50 του Χάρτη αρχή *ne bis in idem* είχε προηγουμένως αναγνωριστεί ως γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, με βάση δε την ισχύουσα μέχρι προσφάτως νομολογία θα τύγχανε οπωσδήποτε εφαρμογής στην παρούσα περίπτωση, η οποία άλλωστε, ακόμη και με συσταλτική ερμηνεία του άρθρου 51 του Χάρτη εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής αυτού, δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός περί διευρύνσεως της δυνατότητας του Δικαστηρίου κατά την έννοια του πρωτοκόλλου.

γ) Ενδιάμεσο συμπέρασμα

24. Επομένως, το ζήτημα αν η επιβολή κυρώσεων κατά το άρθρο 138 του κανονισμού 1973/2004 αποτελεί τροχοπέδη για την εν συνεχεία άσκηση ποινικής διώξεως για απάτη προς λήψη επιχορηγήσεως θα κριθεί με βάση την αρχή *ne bis in idem*, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί κατά το δίκαιο της Ένωσης. Κατόπιν αυτού, επιβάλλεται η αναδιατύπωση του προδικαστικού ερωτήματος.

2. Αποσαφήνιση του προδικαστικού ερωτήματος – Αντικείμενο του ελέγχου

25. Το *Sąd Najwyższy* δεν παραπέμπει με το ερώτημά του σε συγκεκριμένη παράγραφο του άρθρου 138 του κανονισμού 1973/2004. Σε αντίθεση με την πρώτη παράγραφο, η δεύτερη παράγραφος του εν λόγω άρθρου ρυθμίζει την ειδική περίπτωση εσκεμμένων παρατυπιών. Εντούτοις, η Δημοκρατία της Πολωνίας κατέστησε πέραν πάσης αμφιβολίας σαφές στο υπόμνημά της ότι ο προϊστάμενος του περιφερειακού γραφείου στήριξε την απόφασή του στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 138 του κανονισμού 1973/2004. Ως εκ τούτου, αντικείμενο ερμηνείας αποτελεί το άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού.

21 — Πρωτόκολλο της 17ης Δεκεμβρίου 2007 (ΕΕ C 306, σ. 157).

22 — Βλ., επίσης, τις προτάσεις της γενικής εισαγγελέα V. Trstenjak στην υπόθεση M. E. κ.λπ. (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 13, σημείο 167).

23 — Το ότι το πρωτόκολλο αποτελεί απλώς ερμηνευτικό εργαλείο έχει τονίσει και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, βλ. House of Lords, «Tenth Report of the European Union Select», της 26ης Φεβρουαρίου 2008, σημείο 5.86, δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldselect/ldcom/62/6209.htm>.

26. Επίσης, το αιτούν δικαστήριο δεν αναφέρει στο ερώτημά του ότι ο Łukasz Marcin Bonda, πέραν των μειώσεων που του επιβλήθηκαν κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, τρίτο εδάφιο, του κανονισμού, για τα έτη 2006 έως 2008, αποκλείστηκε επιπλέον με βάση το άρθρο 138, παράγραφος 1, δεύτερο εδάφιο, του κανονισμού από τη λήψη ενισχύσεων για το έτος 2005, κατά το οποίο είχε υποβάλει την αναληθή δήλωση. Για να δοθεί πρόσφορη απάντηση στο αιτούν δικαστήριο, θα πρέπει η εκτίμηση του χαρακτήρα της κυρώσεως που προβλέπεται στο άρθρο 138, παράγραφος 1, να καλύπτει το σύνολο των μέτρων που επιβάλλονται βάσει της διατάξεως αυτής. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη όχι μόνον η μείωση της επιχορηγήσεως κατά τα έτη 2006 έως 2008, αλλά και η μη χορήγηση επιχορηγήσεως κατά το έτος υποβολής της αιτήσεως.

27. Πέραν αυτού, η απάντηση στο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να είναι περισσότερο προσανατολισμένη στη γραμματική διατύπωση των επιβαλλόμενων κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, μέτρων. Τούτο είναι αναγκαίο και για τον αμέσως κατωτέρω επεξηγούμενο λόγο.

28. Η ίδια η διατύπωση του προδικαστικού ερωτήματος, ως έχει, γεννά ένα περαιτέρω ζήτημα. Όπως προκύπτει από το προδικαστικό ερώτημα και από τα στοιχεία που περιέχονται στην αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, ο Łukasz Marcin Bonda αποκλείστηκε παντελώς από τη λήψη ενισχύσεων για τρία συνεχόμενα έτη μετά την υποβολή της αναληθούς δηλώσεως. Το άρθρο 138, παράγραφος 1, τρίτο εδάφιο, του κανονισμού ορίζει εντούτοις ότι ο δικαιούχος, μετά τη μη χορήγηση της ενισχύσεως για το έτος υποβολής της αιτήσεως, αποκλείεται «και πάλι» από τη λήψη ενισχύσεων μέχρι ποσού ίσου προς το ποσό που αντιστοιχεί στη διαφορά μεταξύ της δηλωθείσας και της προσδιορισθείσας έκτασης και ότι το ποσό αυτό συμψηφίζεται με τις πληρωμές ενισχύσεων τις οποίες δικαιούται κατά τα τρία επόμενα έτη.

29. Από τη γραμματική ανάλυση του κανόνα δεν προκύπτει με σαφήνεια εάν το ποσό της διαφοράς αφαιρείται από τις ενισχύσεις *μία φορά* κατά τα επόμενα έτη ή *σε κάθε ένα από τα τρία* επόμενα έτη (όπως αναφέρεται στο προδικαστικό ερώτημα). Κατά την άποψή μου, ιδίως η αγγλική και η γαλλική απόδοση της διατάξεως²⁴ συνηγορούν υπέρ της ερμηνείας ότι το ποσό της διαφοράς αφαιρείται μία μόνο φορά, και όχι τρεις, όμως το μία φορά αφαιρούμενο ποσό δύναται να συμψηφισθεί με επιχορηγήσεις τριών ετών²⁵. Όταν ερωτήθηκαν σχετικά οι μετέχοντες στην επ' ακροατηρίου συζήτηση, έδωσαν αντικρουόμενες απαντήσεις. Καθόσον το αιτούν δικαστήριο δεν έχει καταστήσει το συγκεκριμένο ζήτημα ερμηνείας του άρθρου 138 του κανονισμού αντικείμενο της αιτήσεώς του και οι μετέχοντες στην διαδικασία δεν τοποθετήθηκαν επ' αυτού στα υπομνήματά τους, η παρούσα διαδικασία δεν είναι η κατάλληλη για την ερμηνεία του εν λόγω κανόνα. Η ειδικότερη μορφή των μειώσεων δεν είναι λυσιτελής για την περαιτέρω εξέταση της υποθέσεως²⁶.

30. Τέλος, η Επιτροπή και η Πολωνική Κυβέρνηση έθεσαν θέμα να συμπεριληφθεί στην απάντηση του προδικαστικού ερωτήματος και η ερμηνεία του άρθρου 51, παράγραφος 2, του κανονισμού (ΕΚ) 796/2004²⁷, καθόσον το περιφερειακό γραφείο επέβαλε μεταξύ άλλων και διοικητική κύρωση βάσει της διατάξεως αυτής. Επειδή, όμως, στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως το ζητούμενο είναι μόνον η ερμηνεία του άρθρου 138 του κανονισμού 1073/2004, θα περιοριστώ μόνο στην εξέταση αυτού.

24 — «[...] est exclu une nouvelle fois du bénéfice d'une aide à hauteur d'un montant correspondant à la différence entre la superficie déclarée et la superficie déterminée. Le montant correspondant est prélevé sur les paiements d'aides [...]» και «[...] shall be excluded once again from receiving aid up to an amount which corresponds to the difference between the area declared and the area determined. That amount shall be off-set against aid payments to which the farmer is entitled in the context of applications [...]».

25 — Με την ερμηνεία αυτή, ολοσχερής αποκλεισμός της επιχορηγήσεως επί τρία έτη είναι δυνατός μόνο στις περιπτώσεις στις οποίες η διαφορά είναι τόσο μεγάλη ώστε να απαιτούνται οι επιχορηγήσεις τριών ετών για τον συμψηφισμό του. Λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος των εκτάσεων και των ποσών στην υπόθεση της κύριας δίκης, προσωπικά δεν κατανοώ, με τον τρόπο που αντιλαμβάνομαι τον εν λόγω κανόνα, τους λόγους για τους οποίους ο Łukasz Marcin Bonda στερήθηκε πλήρως από τη λήψη επιχορηγήσεως επί μία τριετία.

26 — Λυσιτελής θα ήταν, εντούτοις, όσον αφορά την εκτίμηση της κυρώσεως με βάση την αρχή της αναλογικότητας.

27 — Κανονισμός της Επιτροπής, της 21ης Απριλίου 2004, σχετικά με τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων για την εφαρμογή της πολλαπλής συμμόρφωσης, της διαφοροποίησης και του ολοκληρωμένου συστήματος διαχείρισης και ελέγχου που προβλέπονται στον κανονισμό (ΕΚ) 1782/2003 του Συμβουλίου για τη θέσπιση κοινών κανόνων για τα καθεστώτα άμεσης στήριξης στα πλαίσια της κοινής γεωργικής πολιτικής και για τη θέσπιση ορισμένων καθεστώτων στήριξης για τους γεωργούς (ΕΕ L 141, σ. 18). Περιέχει ρύθμιση αντίστοιχη προς το άρθρο 138 του κανονισμού 1973/2004.

3. Αναδιτύπωση του προδικαστικού ερωτήματος

31. Επί τη βάσει των ανωτέρω, επιβάλλεται η αναδιτύπωση του προδικαστικού ερωτήματος ως ακολούθως:

Συνιστά η επιβολή των προβλεπόμενων στο άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004, κυρώσεων, οι οποίες είχαν τη μορφή, αφενός, της μη καταβολής ενισχύσεως στον δικαιούχο για το έτος κατά το οποίο έκανε αναληθείς δηλώσεις σχετικά με την έκταση των περιλαμβανομένων στην αίτησή του γαιών, και, αφετέρου, της αφαιρέσεως της διαφοράς μεταξύ του ποσού που αντιστοιχεί στις δηλωθείσες εκτάσεις και εκείνου που αντιστοιχεί στις εξακριβωθείσες εκτάσεις από το σύνολο των ενισχύσεων τις οποίες ο κάτοχος της εκμεταλλεύσεως δικαιούται να λάβει κατά τα επόμενα τρία έτη, ποινική διαδικασία κατά την έννοια της αρχής *ne bis in idem* του δικαίου της Ένωσης, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 50 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης;

B – Η αρχή ne bis in idem κατά το δίκαιο της Ένωσης: πότε πρόκειται για διαδικασία ποινικού ή οιοινεί ποινικού χαρακτήρα;

32. Επί της ουσίας, η αρχή *ne bis in idem*, όπως κωδικοποιήθηκε με το άρθρο 50 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, συνεπάγεται ότι κανείς δεν διώκεται ούτε τιμωρείται ποινικά για αδίκημα για το οποίο έχει ήδη αθωωθεί ή καταδικαστεί εντός της Ένωσης με οριστική απόφαση ποινικού δικαστηρίου σύμφωνα με τον νόμο.

33. Η αρχή *ne bis in idem* αντιμετωπιζόταν μέχρι τούδε ως γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, ιδίως στο δίκαιο των συμπράξεων²⁸. Πέραν τούτου, το Δικαστήριο ασχολήθηκε επανειλημμένως με την ερμηνεία της εν λόγω αρχής σε σχέση με τη σύμβαση εφαρμογής της Συμφωνίας του Σένγκεν²⁹. Το αντικείμενο όλων αυτών των διαδικασιών ήταν ιδίως το στοιχείο του «*idem*», ήτοι το ζήτημα αν είχαν επιβληθεί περισσότερες κυρώσεις για την ίδια πράξη³⁰. Αντιθέτως, στην παρούσα περίπτωση βασικό ζητούμενο είναι εάν η δήλωση αναληθών στοιχείων εκ μέρους του Łukasz Marcin Bonda τιμωρήθηκε κατά παράβαση της αρχής *ne bis in idem* δύο φορές στο πλαίσιο της ίδιας ποινικής διαδικασίας. Ο έλεγχος αφορά δηλαδή τον ορισμό του «*bis*». Μέχρι στιγμής, το Δικαστήριο δεν έχει αποφανθεί λεπτομερώς επί των προϋποθέσεων υπό τις οποίες μία διαδικασία αποκτά ποινικό ή οιοινεί ποινικό χαρακτήρα ώστε να εφαρμόζεται η αρχή *ne bis in idem*³¹.

34. Καίτοι το Δικαστήριο δεν έχει ακόμη αποφανθεί σχετικά με τον χαρακτηρισμό μιας διαδικασίας όπως η αναφερόμενη στο άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004 ως ποινικής ή οιοινεί ποινικής υπό την έννοια της αρχής *ne bis in idem*, έχει, εντούτοις, αποφανθεί επί της εφαρμογής άλλων βασικών αρχών του ποινικού δικαίου σε παρόμοιες διαδικασίες.

28 — Βλ. τις αποφάσεις LVM (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 13, σκέψη 59), και της 7ης Ιανουαρίου 2004, C-204/00 P, C-205/00 P, C-211/00 P, C-213/00 P, C-217/00 P και C-219/00 P, Aalborg Portland κ.λπ. κατά Επιτροπής (Συλλογή 2004, σ. I-123, σκέψεις 338 έως 340).

29 — Σύμβαση εφαρμογής της Συμφωνίας του Σένγκεν, που υπογράφηκε στο Σένγκεν τη 19η Ιουνίου 1990 (ΕΕ 2000, L 239, σ. 19).

30 — Βλ., συναφώς, τις προτάσεις μου της 8ης Σεπτεμβρίου 2011 στην υπόθεση C-17/10, Toshiba κ.λπ. (η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου).

31 — Βλ. όμως τις προτάσεις της γενικής εισαγγελέα Ε. Sharpston της 10ης Φεβρουαρίου 2011 στην υπόθεση C-272/09 P, KME (Συλλογή 2011, σ. I-12789, σημεία 61 επ.), καθώς και τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Υ. Bot της 26ης Οκτωβρίου 2010 στην υπόθεση C-352/09 P, ThyssenKrupp Nirosta (πρώην ThyssenKrupp Stainless) κατά Επιτροπής (Συλλογή 2010, σ. I-2359, σημεία 48 επ.), και της 26ης Οκτωβρίου 2010 στην υπόθεση C-201/09 P και C-216/09 P, ArcelorMittal Luxembourg κατά Επιτροπής (Συλλογή 2010, σ. I-2239, σημεία 40 επ.), στις οποίες οι γενικοί εισαγγελείς χρησιμοποιούν τα κριτήρια του ΕΔΔΑ προκειμένου να θεμελιώσουν τον οιοινεί ποινικό χαρακτήρα της περί συμπράξεων διαδικασίας της ΕΕ, απόφαση Menarini κατά Ιταλίας της 27ης Σεπτεμβρίου 2011 ([προσφυγή υπ' αριθ. 43509/08, που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη *Recueil des arrêts et décisions*).

1. Η νομολογία του Δικαστηρίου επί του ποινικού χαρακτήρα κυρώσεων στον τομέα της γεωργίας

35. Ήδη με την απόφασή του στην υπόθεση Γερμανία κατά Επιτροπής, αντικείμενο της οποίας ήταν προσφυγή ακυρώσεως διατάξεως του δικαίου των γεωργικών ενισχύσεων που προέβλεπε ότι σε περίπτωση παρατυπίας ο αιτών αποκλείεται από κάθε ενίσχυση για διάστημα ενός έτους, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο προσωρινός αποκλεισμός του επιχειρηματία από τη λήψη ενισχύσεων δεν συνιστά ποινική κύρωση³².

36. Με το ζήτημα αν κύρωση στον τομέα των γεωργικών ενισχύσεων έχει ποινικό χαρακτήρα το Δικαστήριο ασχολήθηκε εκ νέου στην υπόθεση *Käserei Champignon Hofmeister*³³. Αντικείμενο της συγκεκριμένης υποθέσεως αποτέλεσε μια διάταξη που προέβλεπε ότι η δήλωση αναληθών στοιχείων σε αίτηση περί επιστροφής κατά την εξαγωγή τιμωρείτο με πρόστιμο. Το ζήτημα που ανέκυψε ήταν αν η εν λόγω κύρωση έπρεπε να εκτιμηθεί με βάση την αρχή *nulla poena sine culpa*. Το Δικαστήριο απεφάνθη αρνητικά με το επιχείρημα ότι η επίμαχη κύρωση αποτελούσε στοιχείο της ρυθμίσεως περί επιστροφών κατά την εξαγωγή και δεν είχε ποινικό χαρακτήρα³⁴.

37. Κατά τον έλεγχο του τυχόν ποινικού χαρακτήρα των κυρώσεων το Δικαστήριο εφάρμοσε δύο κριτήρια.

38. Το πρώτο κριτήριο αφορούσε τη *φύση των παραβάσεων*. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι οι παραβιασθέντες κανόνες αφορούσαν μόνον τους επιχειρηματίες που είχαν επιλέξει, με πλήρη ελευθερία, να υπαχθούν σε σύστημα ενισχύσεων στον τομέα της γεωργίας. Έκρινε δε ότι σε μια τέτοια περίπτωση η διαδικασία δεν έχει ποινικό χαρακτήρα³⁵.

39. Ως δεύτερο κριτήριο επελέγη ο *σκοπός των επιβληθεισών κυρώσεων*. Κατά τον έλεγχο βάσει του κριτηρίου αυτού, το Δικαστήριο τόνισε ότι οι προσωρινοί αποκλεισμοί από το σύστημα ενισχύσεων αποσκοπούν στην καταπολέμηση των πολυάριθμων παραβάσεων που τελούνται στο πλαίσιο της χορηγήσεως ενισχύσεων στον τομέα της γεωργίας και οι οποίες, επιβαρύνοντας σημαντικά τον προϋπολογισμό της Ένωσης, μπορούν να διακυβεύσουν τα μέτρα που λαμβάνουν τα θεσμικά όργανα στον εν λόγω τομέα με σκοπό τη σταθεροποίηση των αγορών, τη στήριξη του βιοτικού επιπέδου των γεωργών και τη διασφάλιση λογικών τιμών για τους καταναλωτές³⁶. Στο πλαίσιο του εντός της Ένωσης καθεστώτος ενισχύσεων, το οποίο εξαρτά κατ' ανάγκην τη χορήγηση της ενισχύσεως από την παροχή εγγυήσεων εντιμότητας και αξιοπιστίας εκ μέρους του λήπτη, η κύρωση που επιβάλλεται σε περίπτωση μη τηρήσεως των προϋποθέσεων αυτών συνιστά ειδικό διοικητικό μέσο που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του συστήματος ενισχύσεων και αποσκοπεί στη διασφάλιση της χρηστής διαχειρίσεως των πόρων της Ένωσης.

40. Τα ως άνω κριτήρια του Δικαστηρίου πρέπει να ισχύουν κατά τον ίδιο τρόπο και για τον χαρακτηρισμό μιας διαδικασίας ως ποινικής όσον αφορά την αρχή *ne bis in idem*. Βάσει αυτών, στην προκείμενη περίπτωση ποινικό χαρακτήρα δεν θα έχουν ούτε ο αποκλεισμός από τη λήψη ενισχύσεων για το τρέχον έτος κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, δεύτερο εδάφιο, ούτε η μείωση των ενισχύσεων κατά τα επόμενα τρία έτη κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, τρίτο εδάφιο, του κανονισμού. Ως εκ τούτου, δεν θα πρέπει να έχει εφαρμογή και η αρχή *ne bis in idem*. Όπως η κύρωση που αποτέλεσε το αντικείμενο της υποθέσεως *Käserei Champignon Hofmeister*, έτσι και οι παραβιασθείσες στην προκείμενη περίπτωση διατάξεις περί ενισχύσεων αφορούν μόνον τους επιχειρηματίες που επέλεξαν,

32 — Απόφαση της 27ης Οκτωβρίου 1992, C-240/90, Γερμανία κατά Επιτροπής (Συλλογή 1992, σ. I-5383, σκέψη 25).

33 — Απόφαση της 11ης Ιουλίου 2002, C-210/00, *Käserei Champignon Hofmeister* (Συλλογή 2002, σ. I-6453).

34 — Απόφαση *Käserei Champignon Hofmeister* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 33, σκέψη 44).

35 — Απόφαση *Käserei Champignon Hofmeister* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 33, σκέψη 41), η οποία παραπέμπει στις αποφάσεις της 18ης Νοεμβρίου 1987, 137/85, *Maizena* κ.λπ. (Συλλογή 1987, σ. 4587, σκέψη 13), και Γερμανία κατά Επιτροπής (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 32, σκέψη 26).

36 — Αποφάσεις Γερμανία κατά Επιτροπής (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 32, σκέψη 19) και *Käserei Champignon Hofmeister* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 33, σκέψη 38).

με πλήρη ελευθερία, να υπαχθούν σε σύστημα ενισχύσεων στον τομέα της γεωργίας, οι δε κυρώσεις που επιβλήθηκαν εν προκειμένω κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού συνιστούν ειδικό διοικητικό μέσο που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του συστήματος ενισχύσεων και αποσκοπεί στη διασφάλιση της χρηστής διαχείρισης των πόρων της Ένωσης.

41. Το συμπέρασμα είναι ότι, με βάση τη μέχρι τώρα νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τον ποινικό χαρακτήρα παρόμοιων διοικητικών κυρώσεων στον τομέα της γεωργίας, οι προβλεπόμενες στο άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004 κυρώσεις δεν έχουν ποινικό χαρακτήρα.

2. Η επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ στον χαρακτηρισμό μιας κυρώσεως ως ποινικής

42. Στη συνέχεια, θα εξετάσω αν από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ) που αφορά την αντίστοιχη διάταξη της ΕΣΔΑ³⁷ περί της αρχής *ne bis in idem* προκύπτουν άλλα κριτήρια τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά τον προσδιορισμό του ποινικού χαρακτήρα και αν αυτά οδηγούν σε διαφορετικό χαρακτηρισμό μιας κυρώσεως όπως η επίμαχη σε σχέση με αυτόν που προκύπτει με βάση την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου.

43. Στο πλαίσιο της ερμηνείας της αρχής *ne bis in idem* κατά το δίκαιο της Ένωσης πρέπει να ληφθεί υπόψη και η νομολογία του ΕΔΔΑ³⁸. Τούτο επιβάλλεται από την αρχή της ομοιογένειας³⁹, κατά την οποία η έννοια και η έκταση των δικαιωμάτων που περιλαμβάνει ο Χάρτης συμπίπτουν με την έννοια και την έκταση που τους αποδίδουν οι αντίστοιχες διατάξεις της ΕΣΔΑ, όπως αυτές ερμηνεύονται με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁴⁰.

44. Η αρχή *ne bis in idem* ερείδεται στο άρθρο 4, παράγραφος 1, του πρωτοκόλλου 7 που προσαρτάται στην ΕΣΔΑ, αν και το πρωτόκολλο αυτό δεν έχει ακόμη κυρωθεί από όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης⁴¹. Αυτή η στενή σχέση με την ΕΣΔΑ δεν προκύπτει μόνον από τις διευκρινίσεις που παρέχονται σε σχέση με το άρθρο 50 του Χάρτη, αλλά και από τη μέχρι τούδε νομολογία του Δικαστηρίου επί της εφαρμογής της γενικής αρχής *ne bis in idem* κατά το δίκαιο της Ένωσης⁴².

α) Η νομολογία του ΕΔΔΑ

45. Το ΕΔΔΑ ερμηνεύει την έννοια της ποινικής διαδικασίας κατ' άρθρο 4, παράγραφος 1, του πρωτοκόλλου αριθ. 7 υπό το πρίσμα των γενικών αρχών που έχει αναπτύξει σχετικά με τις αντίστοιχες έννοιες, ήτοι «κατηγορία ποινικής φύσεως» και «ποινή», κατά τα άρθρα 6 και 7 ΕΣΔΑ⁴³.

46. Στο πλαίσιο του άρθρου 6 ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ εφαρμόζει τρία κριτήρια, γνωστά και ως «κριτήρια Engel» (από την απόφαση στην οποία διατυπώθηκαν για πρώτη φορά)⁴⁴.

37 — Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ, υπογραφείσα στη Ρώμη την 4η Νοεμβρίου 1950).

38 — Βλ., συναφώς, και τις προτάσεις μου στην υπόθεση Toshiba κ.λπ. (προπαρατεθείσες στην υποσημείωση 30, σημείο 120).

39 — Άρθρο 6, παράγραφος 1, τρίτο εδάφιο, ΣΕΕ, και άρθρο 52, παράγραφος 3, πρώτο εδάφιο, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων.

40 — Βλ. αποφάσεις *McB*. (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψη 53), *Dereci* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 30, σκέψη 70), καθώς και τις προτάσεις μου στην υπόθεση Toshiba κ.λπ. (προπαρατεθείσες στην υποσημείωση 30, σημείο 120). Σημειωτέον ότι το άρθρο 52, παράγραφος 3, δεύτερο εδάφιο, του Χάρτη επιτρέπει να παρέχεται ευρύτερη προστασία σε σχέση με την προβλεπόμενη στην ΕΣΔΑ.

41 — Τέσσερα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Βέλγιο, Γερμανία, Κάτω Χώρες και Ηνωμένο Βασίλειο) δεν έχουν μέχρι στιγμής κυρώσει το πρωτόκολλο 7 που προσαρτάται στην ΕΣΔΑ.

42 — Αποφάσεις *LVM* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 13, σκέψη 59) και *Showa Denko* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 13, σκέψη 50).

43 — ΕΔΔΑ, απόφαση *Maresti* κατά Κροατίας της 25ης Ιουνίου 2009 (προσφυγή υπ' αριθ. 55759/07, που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη *Recueil des arrêts et décisions*, § 56, με περαιτέρω παραπομπές).

44 — ΕΔΔΑ, απόφαση *Engel* κ.λπ. κατά Κάτω Χωρών (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 8ης Ιουνίου 1976 (προσφυγές υπ' αριθ. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, σειρά Α αριθ. 22, § 82).

47. *Πρώτο κριτήριο Engel* είναι η υπαγωγή της παραβάσεως στο εθνικό δίκαιο. Η υπαγωγή αυτή δεν θεωρείται από το ΕΔΔΑ ως αποφασιστικής σημασίας, αλλά χρησιμεύει ως σημείο αναφοράς για την περαιτέρω εξέταση της διάταξης⁴⁵.

48. Στο πλαίσιο του *δευτέρου κριτηρίου Engel*, το ΕΔΔΑ ελέγχει καταρχήν τον κύκλο των προσώπων προς τον οποίο απευθύνεται ένας κανόνας που προβλέπει κυρώσεις για συγκεκριμένη συμπεριφορά. Όταν ο κανόνας απευθύνεται στο σύνολο των πολιτών και όχι σε συγκεκριμένη ομάδα προσώπων που τελούν υπό ειδικό καθεστώς, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στο πειθαρχικό δίκαιο, αυτό αποτελεί ένδειξη του ποινικού χαρακτήρα της κυρώσεως⁴⁶. Επίσης, το ΕΔΔΑ λαμβάνει υπόψη τον σκοπό της κυρώσεως που προβλέπει η διάταξη. Σε περίπτωση που ο σκοπός της κυρώσεως είναι η χρηματική αποζημίωση λόγω ζημίας, τότε η ποινή δεν έχει ποινικό χαρακτήρα⁴⁷. Αν, αντιθέτως, ο σκοπός είναι ο κολασμός του δράστη προς αποφυγή υποτροπής του, τότε πρόκειται για κύρωση με ποινικό χαρακτήρα⁴⁸. Στην πρόσφατη νομολογία του, το ΕΔΔΑ έχει στρέψει την προσοχή του και στο κατά πόσο η κύρωση της παραβάσεως αποσκοπεί στην προστασία εννόμων αγαθών τα οποία συνήθως προστατεύονται με διατάξεις του ποινικού δικαίου⁴⁹. Τα ανωτέρω στοιχεία εκτιμώνται συνολικά⁵⁰.

49. Το *τρίτο κριτήριο Engel* αφορά τη φύση και τη βαρύτητα της κυρώσεως⁵¹. Για τις στερητικές της ελευθερίας ποινές ισχύει γενικώς το τεκμήριο ότι έχουν ποινικό χαρακτήρα· το τεκμήριο αυτό μπορεί να ανατραπεί σε εξαιρετικές μόνον περιπτώσεις⁵². Την ύπαρξη διαδικασίας ποινικού χαρακτήρα καταδεικνύει κατά κανόνα και η επιβολή χρηματικών ποινών για τη μη καταβολή των οποίων το άτομο απειλείται με ποινή στερητική της ελευθερίας⁵³ ή οι οποίες καταχωρούνται στο ποινικό μητρώο⁵⁴.

50. Το δεύτερο και το τρίτο κριτήριο δεν είναι απαραίτητο να συντρέχουν σωρευτικά, καίτοι δεν αποκλείεται η σωρευτική εκτίμησή τους από το ΕΔΔΑ, όταν η εξέταση των επιμέρους στοιχείων δεν αρκεί για να σχηματιστεί ασφαλής δικανική πεποίθηση⁵⁵.

45 — ΕΔΔΑ, απόφαση Engel κ.λπ. κατά Κάτω Χωρών (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44, § 82).

46 — ΕΔΔΑ, αποφάσεις Öztürk κατά Γερμανίας της 21ης Φεβρουαρίου 1984 (προσφυγή υπ' αριθ. 8544/79, σειρά Α αριθ. 73, § 53), και Lauko κατά Σλοβακίας της 2ας Σεπτεμβρίου 1998 (προσφυγή υπ' αριθ. 26138/95, *Recueil des arrêts et décisions*, 1998-VI, § 58).

47 — ΕΔΔΑ, απόφαση Jussila κατά Φινλανδίας της 23ης Νοεμβρίου 2006 (προσφυγή υπ' αριθ. 73053/01, *Recueil des arrêts et décisions*, 2006-XIII, § 38).

48 — Βλ. ΕΔΔΑ, απόφαση Zolotukhin κατά Ρωσίας (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 10ης Φεβρουαρίου 2009 (προσφυγή υπ' αριθ. 14939 που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη *Recueil des arrêts et décisions*, § 55), όπου γίνεται παραπομπή στην απόφαση Ezeh και Connors κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 9ης Οκτωβρίου 2003 (προσφυγές υπ' αριθ. 39665/98 και 40086/98, *Recueil des arrêts et décisions*, 2003-X, § 102 και 105), και Maresti κατά Κροατίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 43, § 59).

49 — ΕΔΔΑ, αποφάσεις Zolotukhin κατά Ρωσίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 48, § 55), και Maresti κατά Κροατίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 43, § 59).

50 — ΕΔΔΑ, αποφάσεις Ezeh και Connors κατά Ηνωμένου Βασιλείου (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 48, § 103) και Bendenoun κατά Γαλλίας της 24ης Φεβρουαρίου 1994 (προσφυγή υπ' αριθ. 12547/86, σειρά Α αριθ. 284, § 47).

51 — ΕΔΔΑ, απόφαση Zolotukhin κατά Ρωσίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 48, § 56).

52 — ΕΔΔΑ, αποφάσεις Engel κατά Κάτω Χωρών (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44, § 82), και Ezeh και Connors κατά Ηνωμένου Βασιλείου (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 48, § 126).

53 — ΕΔΔΑ, Žigic κατά Κροατίας της 31ης Μαΐου 2011 (προσφυγή υπ' αριθ. 3699/08 που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη *Recueil des arrêts et décisions*, § 68).

54 — ΕΔΔΑ, απόφαση Žigic κατά Κροατίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 53, § 68).

55 — ΕΔΔΑ, απόφαση Zolotukhin κατά Ρωσίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 48, § 53).

β) Εφαρμογή των κριτηρίων Engel επί της παρούσας περιπτώσεως: αντίφαση προς την μέχρι τούδε νομολογία του Δικαστηρίου στον τομέα της αγροτικής νομοθεσίας;

i) Επί της εφαρμογής του πρώτου κριτηρίου Engel

51. Το πρώτο κριτήριο Engel αφορά στην παρούσα περίπτωση τον αυτοτελή, κατά το δίκαιο της Ένωσης, χαρακτηρισμό της διαδικασίας κατά την έννοια του άρθρου 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004, όπως έπραξε το Δικαστήριο στην απόφαση *Käserei Champignon Hofmeister* χωρίς να προβεί ρητώς σε έλεγχο με εφαρμογή των κριτηρίων Engel.

ii) Επί της εφαρμογής του δεύτερου κριτηρίου Engel

52. Στο πλαίσιο εφαρμογής του δεύτερου κριτηρίου Engel, το ΕΔΔΑ ελέγχει κατ' ουσίαν τα ίδια στοιχεία που έλαβε υπόψη το Δικαστήριο στην απόφαση *Käserei Champignon Hofmeister*.

– Κύκλος των προσώπων προς τα οποία απευθύνεται η σχετική ρύθμιση

53. Οι προβλεπόμενες στο άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού κυρώσεις δεν απευθύνονται στο ευρύ κοινό, αλλά έχουν ως σκοπό να διασφαλίσουν ότι οι ανήκοντες σε ειδική ομάδα προσώπων, ήτοι οι λήπτες των εν λόγω γεωργικών ενισχύσεων, θα τηρούν τους κανόνες που απευθύνονται σε αυτούς⁵⁶. Αντίστοιχα, το Δικαστήριο τόνισε με την απόφασή του στην υπόθεση *Käserei Champignon Hofmeister* ότι οι κανόνες που είχαν παραβιαστεί αφορούσαν μόνον τους επιχειρηματίες που είχαν επιλέξει, με πλήρη ελευθερία, να υπαχθούν σε σύστημα ενισχύσεων στον τομέα της γεωργίας⁵⁷.

54. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Jussila*⁵⁸. Αντικείμενο της υποθέσεως αυτής ήταν η επιβολή προσαυξήσεων λόγω μη καταβολής ΦΠΑ. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η επιλογή του ενδιαφερομένου να προβεί σε εγγραφή στο μητρώο των υπαγόμενων στον ΦΠΑ δεν είχε ουδεμία σημασία και ο σχετικός κανόνας δεν απευθύνεται σε περιορισμένο κύκλο προσώπων. Φρονώ ότι το συμπέρασμα αυτό μπορεί να ισχύσει και στην υπό κρίση περίπτωση. Τούτο διότι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε σχέση με τον ΦΠΑ, στον οποίο υπάγεται εν δυνάμει ο καθένας, το σύστημα των γεωργικών ενισχύσεων αποτελεί, όπως έχει ήδη κρίνει το Δικαστήριο, κλειστό σύστημα στο οποίο για να συμμετάσχει κανείς πρέπει να πληροί μια σειρά προϋποθέσεων.

55. Η ιδιαίτερη διαμόρφωση του κύκλου των προσώπων προς τα οποία απευθύνεται η σχετική ρύθμιση καταδεικνύει κατά συνέπεια ότι η παρατυπία η οποία αποτελεί το αντικείμενο κυρώσεων κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004 δεν είναι ποινικού χαρακτήρα.

– Έννομο αγαθό προστατευόμενο συνήθως διά της επιβολής ποινικών κυρώσεων

56. Προστατευόμενο αγαθό είναι στην προκείμενη περίπτωση τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης, τα οποία είναι δυνατόν να προστατεύονται τόσο με βάση το ποινικό όσο και με βάση το διοικητικό δίκαιο. Ως εκ τούτου, το συγκεκριμένο στοιχείο του δεύτερου κριτηρίου Engel δεν διευκολύνει τον χαρακτηρισμό της κυρώσεως.

56 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, την απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Weber* κατά Ελβετίας της 22ας Μαΐου 1990 (προσφυγή υπ' αριθ. 11034/84, σειρά Α αριθ. 177, § 33).

57 — Απόφαση *Käserei Champignon Hofmeister* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 33, σκέψη 41).

58 — ΕΔΔΑ, απόφαση *Jussila* κατά Φινλανδίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 47, § 38).

– Σκοπός της κυρώσεως

57. Το ερώτημα περί των τυπικώς προσδιοριζομένων σκοπών μιας ποινικής κυρώσεως αποτελεί αντικείμενο συζήτησης που ανατρέχει στο απώτερο παρελθόν. Χωρίς να αναφερθώ εκτενέστερα στη συζήτηση αυτή, θα σημειώσω απλώς ότι κατά τη σύγχρονη θεωρία της ποινής ο σκοπός είναι διττός και έγκειται τόσο στην καταστολή όσο και στην πρόληψη⁵⁹. Σε ορισμένες από τις εκδοχές της εν λόγω μεικτής ή «ενωτικής» θεωρίας, η καταστολή δεν έχει αυτοτελή σημασία⁶⁰.

58. Κατά την άποψή μου, από τη νομολογία του ΕΔΔΑ συνάγεται ότι το δικαστήριο αυτό θεωρεί τον σκοπό της καταστολής ως συστατικό στοιχείο μιας ποινικής κυρώσεως. Και πάλι, βεβαίως, παραμένει το ερώτημα τί νοείται ως καταστολή. Κοινώς θεωρείται ως καταστολή –κατά διάκριση από την αποκατάσταση, η οποία επιδιώκει την επαναφορά στην προτέρα της βλάβης κατάσταση– η επιβολή δεινών προς αντιστάθμιση του υπαιτίως διαπραχθέντος αδικού⁶¹. Και ο γενικός εισαγγελέας F. Jacobs είχε επίσης τονίσει στις προτάσεις του στην υπόθεση Γερμανία κατά Επιτροπής ότι ο σκοπός μιας ποινικής κυρώσεως υπερβαίνει τα όρια της απλής αποτροπής ή προλήψεως και ενέχει την απαξίωση⁶².

59. Οι κυρώσεις που επιβλήθηκαν στην παρούσα περίπτωση δεν αποσκοπούν μόνο στην αντιστάθμιση προκληθείσας ζημίας. Για τον λόγο αυτόν, θα εξετάσω στη συνέχεια τον προληπτικό και κατασταλτικό τους χαρακτήρα.

60. Μη ποινικό σκοπό θα είχε σαφώς ένας κανόνας που θα απέκλειε μόνον τη χορήγηση του ποσού που ο αιτών ζήτησε παρανόμως, όχι όμως και της ενισχύσεως η οποία στηρίζεται σε ακριβείς δηλώσεις.

61. Δυσκολότερη αποδεικνύεται η εκτίμηση σχετικά με το αν η κύρωση έχει κατασταλτικό χαρακτήρα ενόψει των προβλεπόμενων από το άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού μειώσεων κατά το έτος υποβολής της δηλώσεως (στην προκειμένη περίπτωση, αποκλεισμός κατά το έτος υποβολής της δηλώσεως δυνάμει του δευτέρου εδαφίου) και κατά τα επόμενα έτη.

62. Αναλύοντας τον σκοπό διοικητικής κυρώσεως στον τομέα της γεωργίας, το Δικαστήριο έκρινε ήδη με την απόφασή του στην υπόθεση Käserei Champignon Hofmeister ότι μία παρόμοια κύρωση προοριζόταν για την καταπολέμηση των πολυάριθμων παραβάσεων που τελούνται στο πλαίσιο της χορήγησης ενισχύσεων στη γεωργία, οι οποίες επιβαρύνουν σημαντικά τον προϋπολογισμό της Ένωσης⁶³. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο στήριξε την άποψή του μεταξύ άλλων και στην ένατη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού σχετικά με την προστασία των οικονομικών συμφερόντων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων⁶⁴, η οποία διαλαμβάνει ότι τα κοινοτικά μέτρα και κυρώσεις που θεσπίζονται για την επίτευξη των στόχων της κοινής γεωργικής πολιτικής αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των καθεστώτων ενισχύσεως και έχουν αυτοτελή σκοπό. Αυτό, όπως αναφέρει και η Επιτροπή, συνηγορεί υπέρ του αμιγώς προληπτικού χαρακτήρα της ρυθμίσεως.

59 — Βλ., ενδεικτικώς, Bouloc, B., *Droit pénal général*, 19η έκδοση (2005), σ. 22 έως 23 και Ashworth, A., *Principles of Criminal Law*, 6η έκδοση (2009), σ. 16 έως 18.

60 — Βλ. την υποστηριζόμενη από τον Claus Roxin «präventive Vereinigungstheorie», η οποία στηρίζεται στο δόγμα ότι «ο σκοπός της ποινής δεν μπορεί να έχει παρά μόνο προληπτικό χαρακτήρα», Roxin, C., *Strafrecht Allgemeiner Teil*, τόμος I, 4η έκδοση (2006), σ. 85 έως 96.

61 — Βλ., ενδεικτικώς, ΕΔΔΑ, απόφαση Jussila κατά Φινλανδίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 47, § 38), όπου χρησιμοποιείται ως κριτήριο το αν μια οικονομική επιβάρυνση επιβάλλεται ως αποζημίωση για την προκληθείσα βλάβη ή ως ποινή προκειμένου να προληφθεί η υποτροπή.

62 — Προτάσεις της 3ης Ιουνίου 1992 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 32, σημείο 11).

63 — Απόφαση Käserei Champignon Hofmeister Hofmeister (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 33, σκέψη 38).

64 — Κανονισμός (ΕΚ, Ευρατόμ) 2988/95 του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 1995, σχετικά με την προστασία των οικονομικών συμφερόντων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕ L 312, σ. 1).

63. Οι έλεγχοι για την αποτροπή παρατυπιών είναι αναγκαστικά περιορισμένοι λόγω των δυνατοτήτων της διοικήσεως. Ο λήπτης ενισχύσεων ο οποίος έχει ήδη δηλώσει μία φορά αναληθή στοιχεία παρέχει λιγότερα εγγύα αξιοπιστίας, σύννεσης και επιμέλειας. Ο καλύτερος δυνατός τρόπος για να προστατευθεί ο προϋπολογισμός της Ένωσης θα ήταν συνεπώς ο ολοσχερής αποκλεισμός ενός τέτοιου λήπτη από το σύστημα των ενισχύσεων. Ένα τέτοιο μέτρο δεν έχει την έννοια του κολασμού, αλλά θα εξυπηρετούσε τον σκοπό της προστασίας του προϋπολογισμού από το ενδεχόμενο περαιτέρω αναληθών δηλώσεων. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η υποβολή ακριβούς δηλώσεως, τουλάχιστο στον βαθμό που δεν πρόκειται για οριακές ανακρίβειες στην αίτηση, αποτελεί επίσης προϋπόθεση για την καταβολή της ενισχύσεως, όπως άλλωστε συμβαίνει με την εμπρόθεσμη υποβολή της αιτήσεως και κάθε άλλη προϋπόθεση που πρέπει να πληρούται για να καταβληθεί η ενίσχυση.

64. Όταν όμως ο νομοθέτης, έχοντας υπόψη τις συνέπειες για τον κατ' ιδίαν αιτούντα, αποφασίζει, με βάση την αρχή της αναλογικότητας να επιβάλει όχι ολοσχερή, αλλά μερικό μόνον αποκλεισμό από το σύστημα ενισχύσεων, υπό την μορφή μειώσεων, αυτό δεν μεταβάλλει τον χαρακτήρα της κυρώσεως. Στην περίπτωση αυτή, η κύρωση δεν αποσκοπεί στην εκ των υστέρων αποδοκιμασία της συμπεριφοράς του αιτούντος. Η μείωση αποτελεί επίσης εργαλείο για την ελαχιστοποίηση των κινδύνων που εγκυμονεί ο αναξιόπιστος λήπτης για τον προϋπολογισμό, με συνέπεια οι σχετικές ρυθμίσεις να έχουν προληπτικό χαρακτήρα.

65. Την έλλειψη κατασταλτικού χαρακτήρα καταδεικνύει εξάλλου και το γεγονός ότι η μείωση επέρχεται μόνον εφόσον ο λήπτης της ενισχύσεως υποβάλει αίτηση κατά τα επόμενα τρία έτη. Αν ο λήπτης δεν υποβάλει αίτηση τα επόμενα έτη, διότι δεν πληροί τις προϋποθέσεις ενισχύσεως είτε επειδή πώλησε την εκμετάλλευσή του, είτε επειδή διέκοψε την λειτουργία της, είτε για άλλο λόγο, η κύρωση καθίσταται άνευ αντικειμένου. Το ίδιο θα συμβεί μέχρι ενός βαθμού αν ο λήπτης δικαιούται κατά τα επόμενα έτη χαμηλότερη ενίσχυση και αυτή δεν αρκεί για τον συμψηφισμό του ποσού της μειώσεως. Εάν επρόκειτο για καταστολή, δηλαδή για απαξιωτική κρίση και αντιστάθμιση της βλάβης, η κύρωση θα επιβαλλόταν ανεξάρτητα από ορισμένη ενέργεια του λήπτη της ενισχύσεως (εν προκειμένω υποβολή νέας δηλώσεως) και το ποσό δεν θα μπορούσε να διαγραφεί μετά την πάροδο ορισμένου χρονικού διαστήματος.

66. Ως προς τα σημεία αυτά, η υπό κρίση κύρωση διαφέρει και σε σχέση με τις προσαυξήσεις φόρου που αποτέλεσαν αντικείμενο της νομολογίας του ΕΔΔΑ, το οποίο τις χαρακτήρισε ως ποινικές κυρώσεις διότι δεν αποσκοπούσαν στην οικονομική αποζημίωση αλλά είχαν σχεδιασθεί ως ποινή για την πρόληψη της υποτροπής⁶⁵.

– Αρχικό συμπέρασμα

67. Από την εφαρμογή του δευτέρου κριτηρίου Engel επί των υπό κρίση κυρώσεων προκύπτει ότι το συμπέρασμα εκ της ερμηνείας είναι κατ' ουσίαν ίδιο με αυτό στο οποίο κατέληξε το Δικαστήριο στις μέχρι τούδε αποφάσεις του σχετικά με τον ποινικό χαρακτήρα των κυρώσεων στον τομέα της γεωργίας. Ως εκ τούτου, με βάση το δεύτερο κριτήριο Engel η διαδικασία του άρθρου 138, παράγραφος 1, του κανονισμού δεν έχει ποινικό χαρακτήρα.

65 — ΕΔΔΑ, απόφαση Jussila κατά Φινλανδίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 47, § 38), στην οποία εξετάστηκαν και οι αποκλίσεις στη νομολογία του σχετικά με τον χαρακτηρισμό των προσαυξήσεων στον φορολογικό τομέα. Βλ., επίσης, ΕΔΔΑ, απόφαση Ruotsalainen κατά Φινλανδίας της 16ης Ιουνίου 2009 (προσφυγή υπ' αριθ. 13079/03 που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη *Recueil des arrêts et décisions*, § 46) σχετικά με την επιβολή τέλους λόγω χρησιμοποίησης λάθος καυσίμου.

iii) Επί της εφαρμογής του τρίτου κριτηρίου Engel

68. Η βαρύτητα της κυρώσεως δεν έχει αποτελέσει μέχρι τούδε ρητώς κριτήριο για τον εκ μέρους του Δικαστηρίου έλεγχο παρόμοιων κυρώσεων στον τομέα της γεωργίας⁶⁶. Ενόψει της αρχής της ομοιογένειας με την ΕΣΔΑ⁶⁷ η παρούσα υπόθεση προσφέρει συνεπώς την ευκαιρία να περιληφθεί και το εν λόγω στοιχείο στον έλεγχο αυτόν.

69. Εξετάζοντας τη φύση και τη βαρύτητα των επιβληθεισών στην υπό κρίση περίπτωση κυρώσεων, διαπιστώνεται καταρχήν ότι δεν συνδέονται με επικουρική επιβολή στερητικής της ελευθερίας ποινής. Κατά το ΕΣΔΑ, το κριτήριο της βαρύτητας της ποινής καθορίζεται από την αφηρημένως επαπειλούμενη ποινή και όχι από την επιβληθείσα στην εκάστοτε συγκεκριμένη περίπτωση. Η εφαρμογή της παραδοχής αυτής στην προκειμένη περίπτωση δημιουργεί καταρχήν πρακτικό πρόβλημα, καθόσον το ΕΣΔΑ έχει υπόψη του κανόνες οι οποίοι προβλέπουν ένα πλαίσιο ποινής και, κατά συνέπεια, μια μέγιστη ποινή. Στην παρούσα όμως περίπτωση, η κύρωση καθορίζεται από μεταβλητά κριτήρια, ήτοι από τη διαφορά μεταξύ της εκτάσεως των γαιών για τις οποίες υποβάλλεται αίτηση ενισχύσεως και εκείνης των εξακριβωθείσων γαιών, γεγονός που καθιστά αδύνατο τον προσδιορισμό αφηρημένης μέγιστης ποινής. Κατά συνέπεια, εν προκειμένω δεν είναι δυνατό να ληφθεί υπόψη παρά μόνο η υπολογιζόμενη στη συγκεκριμένη περίπτωση κύρωση.

70. Βάσει μιας θεωρήσεως καθαρά οικονομικής, ήτοι εκτιμώντας μόνον τις οικονομικές συνέπειες του αποκλεισμού από τη λήψη της ενισχύσεως ή της μείωσής αυτής, και λαμβάνοντας υπόψη ότι το ΕΣΔΑ θεωρεί ότι το δεύτερο και τρίτο κριτήριο μπορεί να συντρέχουν εναλλακτικώς, θα μπορούσε να αχθεί κανείς στο συμπέρασμα ότι η μείωση της ενισχύσεως δυνάμει του άρθρου 138, παράγραφος 1, του κανονισμού έχει ποινικό χαρακτήρα. Τούτο, διότι ο γεωργός θα βρεθεί, σε περίπτωση λήψεως της ενισχύσεως, σε καλύτερη οικονομική θέση σε σχέση με εκείνη στην οποία θα βρεθεί αν η ενίσχυση δεν του χορηγηθεί, ενώ είναι σημαντικά και τα ποσά κατά τα οποία μειώθηκε η ενίσχυση την προκειμένη περίπτωση.

71. Κατά την άποψή μου όμως, η εκτίμηση της βαρύτητας της επαπειλούμενης ποινής δεν μπορεί να έχει ως μοναδικό γνώμονα το αν το μέτρο συνεπάγεται αρνητικές οικονομικές συνέπειες. Αντιθέτως, επιβάλλεται μια αξιολογική κρίση, κατά την οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη εάν η κύρωση όντως θίγει τα προστατευόμενα συμφέροντα του ενδιαφερόμενου. Αν αυτό δεν συμβαίνει, τότε δεν πρόκειται για βαριά κύρωση υπό την έννοια του τρίτου κριτηρίου Engel. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρήσεως, παρατηρεί κανείς στην παρούσα περίπτωση ότι η κύρωση δεν θίγει την υφιστάμενη περιουσία του ενδιαφερόμενου, όπως θα συνέβαινε αν επρόκειτο για πρόστιμο. Ούτε όμως θίγεται κάποια εύλογη προσδοκία. Για τον ενδιαφερόμενο η μείωση δεν σημαίνει παρά μόνο την απώλεια της προσδοκίας για τη λήψη ενισχύσεως. Όμως, όσον αφορά την προσδοκία αυτή, ο ενδιαφερόμενος που προέβη εν γνώσει του σε αναληθή δήλωση δεν έχει δικαιολογημένη εμπιστοσύνη στη λήψη της ενισχύσεως, διότι γνώριζε εξ αρχής ότι δεν θα λάβει πλήρη ενίσχυση στην περίπτωση που δηλώσει αναληθή στοιχεία⁶⁸.

3. Οι συνέπειες σε περίπτωση διαφορετικής εκτιμήσεως

72. Τέλος είναι σκόπιμο να αναλογιστεί κανείς τις πρακτικές συνέπειες που θα προέκυπταν αν υπό τις παρούσες περιστάσεις γινόταν δεκτή η εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem*. Καίτοι πρέπει να τονισθεί εκ των προτέρων ότι οι συγκεκριμένες συνέπειες δεν μπορεί να καθορίσουν την ερμηνεία της αρχής αυτής, η εξέτασή τους έχει ενδιαφέρον και αναδεικνύει την κρατούσα αντίληψη για ολόκληρο το σύστημα γεωργικών ενισχύσεων. Αποδεικνύουν ότι ο νομοθέτης δεν αντιμετωπίζει παρόμοιες διοικητικές κυρώσεις στον τομέα της γεωργίας ως *bis* κατά την έννοια της αρχής *ne bis in idem*.

66 — Βλ., όμως, στον τομέα του δικαίου του ανταγωνισμού, σχετικά με την εφαρμογή του τεκμηρίου αθωότητας, την απόφαση της 8ης Ιουλίου 1999, C-199/92 P, Hüls κατά Επιτροπής (Συλλογή 1999, σ. I-4287, σκέψη 150).

67 — Βλ. σημείο 43 των παρουσών προτάσεων.

68 — Στον ίδιο ακριβώς συλλογισμό στηρίχθηκε και το Δικαστήριο στην απόφασή του στην υπόθεση *Käserei Champignon Hofmeister*, με την οποία θεώρησε λυσιτελές το κριτήριο του προαιρετικού χαρακτήρα της συμμετοχής σε σύστημα ενισχύσεων.

73. Ενδιαφέρον είναι καταρχήν το γεγονός ότι ορισμένοι κανονισμοί ορίζουν ρητώς ότι οι διοικητικές κυρώσεις που προβλέπονται από τις διατάξεις του δικαίου της Ένωσης επιβάλλονται με την επιφύλαξη των επιπρόσθετων κυρώσεων που προβλέπονται σε εθνικό επίπεδο⁶⁹.

74. Επίσης, ούτε από το άρθρο 6 του κανονισμού 2988/95 σχετικά με την προστασία των οικονομικών συμφερόντων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων⁷⁰ συνάγεται ότι η βούληση του νομοθέτη ήταν να εκτιμάται η σύμπτωση διοικητικών κυρώσεων όπως η επίδικη και εθνικών ποινικών κυρώσεων με κριτήριο την αρχή *ne bis in idem*. Όπως ορίζεται στην παράγραφο 1 του άρθρου αυτού, η επιβολή διοικητικών κυρώσεων απλώς *μπορεί* να ανασταλεί, εάν στο κράτος μέλος ασκηθεί ποινική δίωξη εναντίον του συγκεκριμένου προσώπου, ενώ η ανασταλείσα διοικητική διαδικασία μπορεί να επαναληφθεί⁷¹. Η επανάληψη της διαδικασίας τελεί βεβαίως κατά την παράγραφο 3 του εν λόγω άρθρου υπό την επιφύλαξη των γενικών αρχών του δικαίου· εάν όμως εφαρμοζόταν η αρχή *ne bis in idem*, η διοικητική διαδικασία δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να επαναληφθεί.

75. Σύμφωνα με τη δέκατη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού 2988/95, πρέπει μεν να αποφεύγεται η σώρευση των κυρώσεων, δεν εμποδίζεται όμως η κίνηση δεύτερης διαδικασίας. Διότι η ένατη αιτιολογική σκέψη, καίτοι χρησιμοποιεί τον όρο *ne bis in idem*, συγχρόνως ορίζει ότι οι κυρώσεις που επιβάλλονται κατά το δίκαιο της Ένωσης έχουν έναν δικό τους σκοπό ο οποίος δεν επηρεάζει την ποινική αξιολόγηση της συμπεριφοράς των οικείων οικονομικών φορέων από τις αρμόδιες αρχές των κρατών μελών.

76. Τέλος, πρέπει να επανέλθουμε στην εισαγωγικώς αναφερθείσα υποχρέωση των κρατών μελών να λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα ώστε η απάτη εις βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης να επισύρει αποτελεσματικές, αναλογικές και αποτρεπτικές ποινικές κυρώσεις που να περιλαμβάνουν, τουλάχιστον στις περιπτώσεις βαρείας απάτης, στερητικές της ελευθερίας ποινές⁷².

77. Αν στην παρούσα περίπτωση εφαρμοζόταν η αρχή *ne bis in idem*, η επιβολή κυρώσεων υπό τη μορφή στερητικών της ελευθερίας ποινών θα αποκλείονταν ακόμη και σε περίπτωση βαρύτατης και κατ' εξακολούθηση τελούμενης απάτης, καθόσον η διοικητική κύρωση επιβάλλεται αναγκαστικά, βάσει του κανονισμού, με συνέπεια να αποκλείει την ποινική δίωξη.

4. Συμψηφισμός της κυρώσεως

78. Η μη εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem* δεν πρέπει εντούτοις να οδηγήσει σε δυσανάλογη επιβάρυνση του παραβάτη όσον αφορά το ύψος της εθνικής ποινικής κυρώσεως⁷³. Με βάση την αρχή της αναλογικότητας πρέπει κατά την επιμέτρηση του ύψους της επιβαλλόμενης ποινικής κυρώσεως να λαμβάνεται υπόψη και η διοικητική κύρωση⁷⁴. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η προαναφερθείσα δέκατη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού 2988/95⁷⁵, σύμφωνα με την οποία πρέπει να αποφεύγεται η σώρευση των χρηματικών κυρώσεων της Ένωσης και των εθνικών ποινικών κυρώσεων.

69 — Βλ. άρθρο 48, παράγραφος 9, του κανονισμού (ΕΚ) 612/2009 της Επιτροπής, της 7ης Ιουλίου 2009, για τις κοινές λεπτομέρειες εφαρμογής του καθεστώτος των επιστροφών κατά την εξαγωγή για τα γεωργικά προϊόντα (ΕΕ L 186, σ. 1), και την εννηκοστή όγδοη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού 1122/2009 (προπαρατεθέντος στην υποσημείωση 4).

70 — Προπαρατεθείς στην υποσημείωση 62.

71 — Βλ., συναφώς, και την ένατη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού.

72 — Σημεία 18 επ. των παρουσών προτάσεων. Βλ., επίσης, το άρθρο 2, παράγραφος 1, της συμβάσεως, της 26ης Ιουλίου 1995, σχετικά με την προστασία των οικονομικών συμφερόντων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕ C 316, σ. 49).

73 — Βλ., συναφώς, την απόφαση *Käserei Champignon Hofmeister* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 33, σκέψη 52), στην οποία υπογραμμίζεται πως η μη εφαρμογή της αρχής *nulla poena sine culpa* δεν σημαίνει ότι ο διοικούμενος δεν απολαύει καμίας νομικής προστασίας.

74 — Για το ζήτημα της εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας σε σχέση με την εθνική ποινική κύρωση, βλ. το σημείο 18 των παρουσών προτάσεων.

75 — Προπαρατεθείς στην υποσημείωση 64.

5. Έλεγχος των λοιπών κριτηρίων της αρχής *ne bis in idem*

79. Εν κατακλείδι, θα ήθελα να αναφερθώ σε όσα επικουρικά ισχυρίζονται η Πολωνική Δημοκρατία και η Επιτροπή σχετικά με τον κατά τα λοιπά έλεγχο της αρχής *ne bis in idem*. Αμφότερες οι εν λόγω μετέχουσες επισημαίνουν ότι η εφαρμογή της αρχής αυτής στην παρούσα περίπτωση δεν είναι δυνατή και λόγω της μη συνδρομής των προϋποθέσεων του *idem*, διότι η διοικητική κύρωση του άρθρου 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004 και η κύρωση κατά το εθνικό δίκαιο δεν αφορούν στην προστασία του ίδιου εννόμου αγαθού.

80. Ήδη, όμως, το ΕΔΔΑ εφαρμόζει στη νεότερη νομολογία του σχετικά με την αρχή *ne bis in idem* κατά το προσαρτώμενο στην ΕΣΔΑ πρωτόκολλο 7 μόνο το κριτήριο της ταυτότητας των πραγματικών περιστατικών χωρίς να εξετάζει επιπλέον την ταυτότητα του προστατευόμενου έννομου αγαθού⁷⁶. Όπως ανέλυσα στις προτάσεις μου στην υπόθεση *Toshiba* κ.λπ., η έννοια του *idem* στο πλαίσιο της αρχής *ne bis in idem* του δικαίου της Ένωσης πρέπει να προσαρμοστεί στη νομολογία του ΕΔΔΑ, κατά την οποία κρίσιμο στοιχείο είναι η ταυτότητα των πραγματικών περιστατικών⁷⁷. Υπό τις συνθήκες αυτές, το προστατευόμενο διά του άρθρου 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004 έννομο αγαθό δεν επηρεάζει τον έλεγχο του *idem*.

VI – Πρόταση

81. Βάσει των ανωτέρω εκτιμήσεων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στην υπό κρίση αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως ως εξής:

Η προβλεπόμενη κατά το άρθρο 138, παράγραφος 1, του κανονισμού 1973/2004 διαδικασία, η οποία οδηγεί στην επιβολή κυρώσεων υπό την μορφή, αφενός, της μη καταβολής ενισχύσεως στον δικαιούχο το έτος κατά το οποίο υπέβαλε αναληθείς δηλώσεις σχετικά με την έκταση των περιλαμβανομένων στην αίτησή του γαιών, και, αφετέρου, του αποκλεισμού του δικαιούχου από τη λήψη ενισχύσεως μέχρι του ποσού που αντιστοιχεί στη διαφορά μεταξύ της ενισχύσεως που αναλογεί στις δηλωθείσες εκτάσεις και εκείνης που αναλογεί στις εξακριβωθείσες εκτάσεις, και του συμψηφισμού του ποσού αυτού με τις ενισχύσεις που δικαιούται να λάβει κατά τα τρία ημερολογιακά έτη που έπονται του έτους της διαπιστώσεως της παρατυπίας, δεν συνιστά ποινική διαδικασία κατά την έννοια της αρχής *ne bis in idem* του δικαίου της Ένωσης.

⁷⁶ — ΕΔΔΑ, απόφαση *Zolotukhin* κατά Ρωσίας (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 48, § 82).

⁷⁷ — Προπαρατεθείσες στην υποσημείωση 30, σημεία 111 έως 124.